

Osmanlı Devleti'nde Çocukluk: Kaynaklar, Metot, Tarihsel ve Disiplinlerarası Perspektifler

Ali Çapar*

orcid/0000-0002-8221-8649

Öz: Bu makale Osmanlı döneminde çocukluk algısının oluşması ve değişim süreci ile farklı sınıf, coğrafya, din ve ırka mensup toplumlarda çocukluk algısı üzerine bilgi sunacak kaynakların neler olduğu, kaynakların hangi yöntem ve metotlarla değerlendirilmesi gerektiği hususunda bilgi sunmayı amaçlamaktadır. Geçmişte çocukluk konusu birçok farklı disiplinin araştırma konusu içerisindeydi. Soyut ve yetişkinler tarafından inşa edilen sosyal bir kurgu olan çocukluk, farklı disiplinler tarafından farklı şekilde tanımlanmış ve buna göre yaklaşım metotları ortaya konulmuştur. Tarih alanında ise çocukluk, 1960'lı yıllardan itibaren popüler bir araştırma konusu haline gelmiş ve özellikle batıdaki tarih yazımında geçmişte çocukluğu analiz etmek, tanımlamak ve yeniden inşa etmek için birçok eser yayınlanmıştır. Batıdaki çocukluk çalışmalarına kıyasla Osmanlı Devleti'nde çocukluk konsepti üzerine yeterince çalışma yapılmamıştır. İşte bu noktada bu makale geçmişte çocukluk konusunda araştırma yapmak isteyen tarihçilere rehberlik yapmak amacıyla hazırlanmıştır. Batıda çocukluk konseptinin ortaya çıkışı ve gelişim süreci bölgenin tarihi süreç içerisinde geçirdiği ekonomik ve kültürel dönüşüm içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini öne süren bu çalışma, Osmanlı Devleti'nde çocukluk konseptinin ortaya çıkışı ve gelişimi Batı'dan Osmanlı'ya geçtiği kabul edilerek, ancak Osmanlı'nın geçirdiği kültürel, politik ve ekonomik dönüşüm içerisinde değerlendirilmesini önermektedir. Makalenin son kısmında geçmişte çocukluk konusunda disiplinlerarası çalışmanın önemine değinilmiş ve bu tür çalışmanın geliştirilmesi hususunda önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Çocukluk, Çocukların Tarihi, Osmanlı'da Çocukluk, Philippe Ariès

---

* Öğr. Gör. Dr. Ali Çapar, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, E-posta: alicapar@karatekin.edu.tr

Childhood in the Ottoman Empire: Sources, Method, Historical and Interdisciplinary Perspectives

Abstract: This article delves into the construction of the concept of childhood and its evolution in the Ottoman Empire and a wide range of primary sources provide a glimpse on concept of childhood on different social classes and communities belonging to various geographies, ethnicities, and religions. The article also suggests methods and approaches to examine these materials, contributing to the understanding of the concept of childhood in the Ottoman period. Many scholars from diverse disciplines engaged in the subject of childhood in the past. As being a social construction developed by adults, various disciplines defined childhood differently and applied particular methods to study it. Following the groundbreaking work of Ariès in the 1960s, the concept of childhood in the past become a prevalent research theme among scholars, which led to publication of several scholarly works defining, analyzing, and reconstructing childhood in the past. Compared to childhood studies in the West, the number of scholarly works on the concept of childhood in the Ottoman Empire was scarce. Herein, this article proposes to guide researchers intending to conduct research on that topic. Western influenced normative ideas or concept of childhood should be challenged as they were not applicable in non-Western societies. Thus, this paper proposes that researchers should localize and periodize their research on exploring childhood in the Ottoman Empire because of the multiplicity of childhood within the empire. In addition, researchers should explore the emergence and development of the concept of childhood in the Ottoman Empire within its own cultural, economic, and political transformation. In the last part, the article emphasizes the usefulness of interdisciplinary approach and offers proposals to promote interdisciplinary research on the topic.

Keywords: Childhood, History of Children, Childhood in the Ottoman Empire, Philippe Ariès

Extended Summary

Purpose

The concept of childhood in the Ottoman Empire is an emerging research subject among scholars. Scholars have not yet examined many features of the concept of childhood. There are several scholarly works on the concept of childhood, but they either concentrate on childhood in the late Ottoman Empire or present incomprehensive knowledge on the subject. The numbers of scholarly works examining the subject locally and within a certain period in the Ottoman

Empire are a few. In addition, there is scarce comprehensive scholarly work examines the concept of childhood in the Ottoman Empire within the global context of childhood or in a comparative perspective. Taking into consideration these points, this paper proposes to discuss how scholars should examine the concept of childhood in the Ottoman Empire, what potential sources they could use, how to address these sources, and the importance of interdisciplinary method in the study of the concept of childhood.

Discussion and Results

The Ottoman Empire had borders in three different continents and hosted people from different ethnic, religious, cultural and social classes. As many scholars agrees upon the idea that childhood is a socially constructed phenomenon, the concept of childhood will be varied within the empire since the concept itself differed based on culture, geography, religion, ethnicity, and class. As it does not seem possible to talk about a unique concept of childhood in the Ottoman Empire, this paper suggests that researchers should localize and periodize their researches on exploring childhood in the Ottoman Empire because of the multiplicity of childhood within the empire. This article claims that various primary sources provide knowledge on childhood in the Ottoman Empire. However, researchers had to deal with extensive amount primary sources to encounter a little knowledge of childhood. Moreover, they have to evaluate the information within the general context of the economic, political, cultural and intellectual developments, and have to link the knowledge from diverse periods to explore how the concept of childhood has evolved. The major sources concerning the concept of childhood are fatwa collections, Ottoman court records, books of laws such as kanunnames, Mecelle, Düstur, Hukuk-ı Aile Kararnamesi, yaşname, pendname, books of discipline, biographies, autobiographies, diaries, miniatures, portrays and pictures, children's periodicals and magazines, traveler's accounts, and material cultures related to childhood, including schools, vaqfs, orphanage, toyshops, clothes, foods, and other materials invented just for children.

It is evident that Western concept of childhood played a role in the process of formation of childhood in the Ottoman Empire. However, the evaluation of childhood should not be made by placing European perception of childhood to the center. Scholars should avoid searching for the Western types of childhood in the Eastern societies. Western concept of childhood was formed because of the social, intellectual, political, military, and cultural developments that they encountered. The Ottoman Empire did not have the same experiences or experienced them in

different periods. Therefore, researchers should acknowledge the fact that the concept of childhood and its development, especially among middle and upper-class urban Ottoman subjects, was influenced by the West, but the concept of childhood should be examined within cultural, political, intellectual, economic and political developments of the Ottoman Empire. In addition, this article recommends that scholars should shift the approach from predominantly discussing the concept of childhood from the eyes of elites to focusing on childhood among urban and rural lower-class families and the social, cultural and political dynamics leading to formation of childhood among them. The approach of history from the below would lead both to perceive of varied aspects of the concept of childhood in the Ottoman Empire which would contribute to broaden the knowledge on the subject and to present Ottoman historians with the opportunity of challenging Eurocentric approach while examining the concept of childhood in the Ottoman Empire.

This paper proposes that the constructed childhood and the actual experience of children are needed to be differentiated during extraordinary events. Extraordinary events such as wars, pandemics, and famine threatened the traditional construction of childhood, formulated in peacetime. The concept of childhood was formed for the peace-time conditions, and in the empires, such as the Ottoman Empire, which experienced numerous regional and global crises in the 19th century, expectations from children and their roles in society were transformed. During extraordinary periods, some children had to help women, contribute to the household works, farm works, and war efforts, assume adult roles, have adult male morale, and have the same commitment as adults

One of the facets of research on childhood in the past is the interdisciplinary approach. The sources of childhood in the Ottoman Empire are very scattered. Therefore, researchers had to deal with a considerable amount of primary sources of diverse disciplines. This article emphasizes that historians would enrich their research on childhood in the Ottoman Empire through interdisciplinary engagement. This engagement often contributes to better interpretation of knowledge coming from sources of other disciplines and enhances the application of methods and approaches of other disciplines to further explore the features of childhood in the past. Here this article suggests formation of societies to bring scholars of divergent disciplines focusing on childhood in the past together and to provide multidisciplinary space to scholars.

Giriş

Geçmişte çocukluğun tanımı ve çocuklardan beklentiler toplumdan topluma değişiklikler göstermiştir. Farklı coğrafyalarda ve dönemlerde yaşamış, ayrı gelenek-görenek, kültür, ırk ve dine mensup toplumlarda çocukluğa değişik manalar yüklenmiştir. Neticesinde farklı topluluklar aynı yaştaki çocuklara karşı farklı davranışlar geliştirmiş ve onlardan farklı beklentiler içerisine girmiştir. Çocukluğa toplumlar nezdinde hangi anlamların yüklendiği konusu 1960'lı yıllardan itibaren, özellikle cinsiyet çalışmalarının popüler hale gelmesi neticesinde, önemli bir araştırma konusu haline gelmiştir. Cinsiyet çalışmaları, tarihçilerin sadece elit erkekler üzerine yoğunlaşmasını azaltmış ve onları çocuk ve gençlere, özellikle orta sınıf ve üst sınıfa mensup olanlara dair çalışmalar yapmaya yönlendirmiştir. Böylece çocuk ve çocukluğun, tarih araştırmalarının bir parçası olması, cinsiyet çalışmalarının tarihçiler arasında kabul gören bir yaklaşım ve araştırma konusu olması ile alakalıdır.

Tarihte çocukluk konseptinin anlaşılmasına ve bunun araştırma konusu haline gelmesine en büyük katkı sağlayan kişi Philippe Ariès'tir. "Centuries of Childhood: A Social History of Family Life" isimli kitabında önemli bir iddiada bulunarak çocukluk konseptinin moderniteden önce mevcut olmadığını belirtmiştir. Bu eserin alana en önemli katkısı, geçmişte çocukluk algısı üzerine farkındalık yaratması neticesinde bu konu üzerine birçok eserin kaleme alınmasına öncülük etmesidir. Son otuz yılda çocukluğun ne olduğu ve çocukluk konsepti üzerine, özellikle Avrupa ve Amerika'da, detaylı akademik çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Avrupa ve Amerika'da çocukluk üzerine yapılan çalışmalara kıyasla, bölgemizde Osmanlı döneminde yapılan çalışmalar çok sınırlı sayıda kalmıştır (Maksudyan, 2019: 4-5).

Türk tarih yazımında, Osmanlı İmparatorluğu'nda çocukluk konsepti ve çocukluk tarihi üzerine yeterince araştırma ve ortaya konulmuş eser yoktur. Bunun yanı sıra çocukluk konseptinin global tarih içerisindeki gelişimi sürecinde Osmanlı çocukluğunun ne şekilde konumlandırıldığı üzerine de yeterince akademik çalışma gerçekleştirilmemiştir. Bu makalede, çocukluk konseptinin ortaya çıkışı ve tarihsel süreç içerisinde değişimi, Osmanlı'da çocukluk çalışmalarında bize katkı sunacak kaynakların neler olduğu ve bu kaynakların değerlendirilmesi, araştırmacıların ne tür yöntem ve metotlar ile meseleyi ele alabilecekleri ve çocukluk çalışmalarında disiplinlerarası yaklaşımın önemine değinilecektir. Bu çalışmada amacımız, geçmişte çocukluk üzerine araştırma yapmanın zorluklarını ve avantajlarını değerlendirerek, konu üzerinde çalışacak araştırmacılara yeni bir yol açmaktır.

Çocukluk Konseptinin Ortaya Çıkış Süreci: Sosyal İnşa

Çocukluk konsepti, sosyal bir inşa olması ve bunu kurgulayan toplumların kendine özgü gelenek, kültür, pratik, inanç sistemi ve yaşam biçimi olması sebebiyle aynı ülke sınırları içerisinde ve yakın coğrafyalarda yaşayan toplumlar arasında değişiklik gösterebilir. Çocukluk konseptinin sınıf, din, ırk, coğrafya ve duruma göre değişiklik göstermesi sebebiyle tek tip evrensel çocuk konseptinden bahsedilmesi mümkün görünmemektedir (Prout ve James, 2005: 8). Bu sebeple çocukluğun tanımının onun inşa edildiği topluma göre yapılması gerekmektedir (Hendrick, 2005: 34). Böylece geçmişte çocukluk konseptinin kültürel sistemin ve tarihsel koşulların şekillendirdiği ve farklılıkların gözlemlendiği sosyal bir inşa olduğu kabul gören bir olgu haline gelmiştir.

Çocukluk çalışmalarında dikkat edilmesi gereken önemli noktalardan birisi çocuk ve çocukluğun farklı şeyler olmasıdır. Çocuk somut bir varlık iken, çocukluk soyut ve yetişkinler tarafından inşa edilen sosyal kurgudur. Tarih boyunca yetişkinler, çocukluğun sınırlarını çizmiş ve bu terim henüz yetişkinlik statüsüne ulaşmayan kişileri tanımlamak için kullanılmıştır. Burada yetişkinlik statüsünün neye göre belirlendiği meselesi ise dikkatle incelenmelidir. Bazı toplumlarda fiziksel ve cinsel erişkinlik yetişkinlik olarak tanımlanırken, bazı toplumlar çocuğun hukuki statüsü veya belirlenen yasal yaşı erişkinliğe ulaşmanın ölçütü olarak kabul etmiştir. Diğerleri ise, bunu bazı durumlarda İslam coğrafyasında da görmekteyiz, zihinsel yetişkinliği kıstas olarak düşünmüştür (Tucker, 1998: 119-120; Baugh, 2011: 82). Böylece geçmişte çocuk, zihinsel ve fiziksel olgunlaşmama, yetişkinlere bağımlılık ve güçsüzlük olarak tanımlanmışsa da çocukluk daha karmaşık ve değişken kriterlere sahiptir.

Bu sebeple çocukluğu konu alan disiplinler, onu farklı şekilde tanımlanmış ve buna göre yaklaşım metotları ortaya koymuştur. Hukukçular modern hukuk kuralları çerçevesinde çocukluğu tanımlarken, biyologlar fiziksel gelişmeye göre çocukluğu tanımlamaktadır. Psikologlar ise bilişsel gelişimsel dönüm noktaları üzerinden çocukluk konsepti inşa etmiştir. Tarihçiler ve antropologlara göre çocukluk sosyal bir inşadır ve yetişkin olmayan insana özgü olan deneyim, tavır, algı, beklentilere atıf yapmaktadır (Crawford ve Lewis, 2009: 7). Çocukluk tanımı ve en önemlisi çocuklardan beklentiler toplumdan topluma değişiklikler göstermektedir. Bu nedenle farklı topluluklar aynı yaştaki çocuklara karşı farklı davranışlar geliştirmiş ve onlardan farklı beklentiler içerisine girmiştir. Hatta aynı toplum içerisinde zaman içerisinde çocukluk algısı ve çocuklardan beklentiler noktasında değişiklik meydana gelmiştir. Bu bilgiler ışığında değerlendirecek olur

isek çocukluk karşımıza zamanla değişen, sınırları belli olmayan ve toplumdan topluma değişen bir konsept olarak çıkmaktadır (Gittins, 2009:37). Bu cihetle çocukluğun tarihinin, çocukların tarihinden farklı olduğu söylenebilir.

Tarihe kıyasla, sosyoloji ve antropoloji alanlarında çocukluk üzerine çalışmalar daha erken dönemde başlamıştır. 1940'lardan itibaren antropologlar ve sosyologlar gözlemledikleri toplumlardaki çocukların hayatlarını canlı şekilde görmüş ve bunları akademik çalışmalara dönüştürmüştür (Crawford ve Lewis, 2009: 8). Ancak konu üzerine tarih alanındaki detaylı çalışmalar 1960'lı yıllara kadar başlamamıştır. Çocukluk çalışmalarına en büyük katkı sağlayan ve çocukluk konseptinin ve geçmişte çocukluğun önemli bir araştırma konusu olmasına öncülük eden kişi Philippe Ariès'tir. Modernite öncesi dönemde çocuklar, aileleri tarafından, günümüze kıyasla daha değersiz olarak düşünüldüğü, isteklerinin ve ihtiyaçlarının karşılanmasının yeterince önemli bulunmadığı, ancak modern dönemde bu algının değiştiği, Ariès tarafından iddia edilmiştir. Ariès'in kitabının en önemli katkısı, çocukluk konsepti üzerine farkındalık yaratması ve çocukluk konseptini tarihselleştirmesidir (Heywood, 2009: 4-5; King, 2007: 372). Onun iddiaları üzerine birçok araştırmacı, çocukluk konseptinin değişmesine sebebiyet veren gelişmeler üzerine çalışmalar yapmışlardır.¹ Ariès'in iddialarını kabul etmeyen (Pollock, 1983; Orme, 2001) veya bunları yeniden değerlendiren ve eleştiren (Brown,1967: 357-368; Heywood: 2010: 341-365; Wilson, 1980: 343-367) birçok eser de kaleme almışlardır.

Görüleceği üzere batıda tarih yazımında çocukluğu analiz etmek, tanımlamak ve yeniden inşa etmek için birçok eser yayınlanmıştır. Diana Gittins bu konuda yapılmış çalışmaları üç geniş kategoriye ayırmıştır: zaman içerisinde ailelerin ve hanelerin maddi imkânlarının değişimi; ikincisi psikotarihçilerin Freudçu teori etkisiyle geçmişte çocuk yetiştirme ve çocukluk deneyimlerindeki psikolojik deneyimi anlamak ve yeniden inşa etmek; üçüncüsü çocuklar, çocukluk ve çocuk yetiştirme üzerine devletlerin politika ve yaklaşımlarında meydana gelen

---

¹ Çocukluk konsepti üzerine yazılan bazı eserler: Demos, J. (1970). *Family Life in a Plymouth Colony*. Oxford: Oxford University; Mause, L. (1976). *The History of Childhood*. London: Souvenir; Hoyles, M. (1979). *Changing Childhood*. London: Writers' and Readers' Co-operative; James, A., Jenks, C. and Prout, A. (1998). *Theorising Childhood*. Cambridge: Polity; Orme, N. (2001). *Medieval children*. New Haven: Yale University; Heywood, H. (2009). *History of Childhood: Children and Childhood in the West from Medieval to Modern Times*. Cambridge: Polity; Gittins, D. (1998). *The Child in Question*. Basingstoke: Macmillan; Jenks, C. (1996) *Childhood*. London: Routledge; Prout, A. (2005). *The Future of Childhood: Towards the Interdisciplinary Study of Children*. London: Routledge Falmer; Postman, N. (1982). *The Disappearance of Childhood*. New York: Delacorte; Archard, D. (2004). *Children: Rights and Childhood*. NY: Routledge

değişimlerdir (Gittins, 2009: 35). Diğer taraftan, batı dışındaki toplumlardaki çocukluk konsepti ve çocukluk tarihi üzerine yapılan çalışmalar çok azdır.²

Çocukluk üzerine çalışan tarihçiler, özellikle batılı olmayan topluluklardaki çocukluk algısını değerlendirirken merkezlerine batı tipi çocukluğu koymaktadırlar (Morrison, 2015: 17). Çocuk işçiliğinin yasaklanması, çocuklara ait enstitülerin kurulması, çocuk istismarı ve zorunlu eğitim gibi alakalı yasaların çıkarılarak çocukların masum ve bağımlı olduğu algısını inşa eden burjuvazi grupların yaratmaya çalıştığı ve kendilerinin tanımlamaları ekseninde şekillenen çocukluk algısı, daha sonraki süreçte herkesin uyması ve benimsemesi gereken evrensel bir söyleme çevrilmiştir (Gittins, 2009: 45). Böylelikle çocukluk tanımı, çocuklara nasıl yaklaşılması gerektiği fikri ve daha başka söylemler tek tipleştirilerek, alt sınıfların tanım olarak benimseyemeyeceği, iktisadi ve sosyal hayatlarına uymayan bir konseptte dönüştürülmüştür. Peter N. Stearns, batı merkezli tek tip çocukluk konseptine karşı çıkararak batılı olmayan toplumların, modern batı tipi çocukluk konseptinin yanında kendi konseptlerini geliştirdiklerini iddia etmiştir. Hatta batılı toplumlar arasında farklı çocukluk konseptlerinin gözlemlenmediğini iddia etmiştir (Stearns, 2006).

Çocukluk çalışmalarında araştırmacılar tarafından merkeze konulan batılı çocukluk modelinin temelleri aydınlanma, romantizm ve endüstrileşmede bulunabilir. Ancak Osmanlı toplumuna baktığımızda çocukluk, yetişkinliğe erişme yaşı, rıza gösterme yaşı, eğitimi, aile ilişkileri, cezalandırma yaşı ve yöntemleri gibi birçok meselede İslam hukuk ve İslami gelenek ve göreneklerinin etkisini gözlemlemekteyiz. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısına kadarki süreçte fetva mecmuaları, kanunnameler, terbiye kitapları ve mahkeme kayıtları, çocukluk konseptinin gelişim süreci hakkında bizlere önemli ipuçları vermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı dillerden, dinlerden ve kültürlerden toplumları barındırması, geniş bir coğrafyada uzun süre boyunca hüküm sürmesi sebebiyle imparatorluk içerisinde tek tip bir çocukluk konseptinden bahsetmek mümkün değildir. Batı ülkelerinde tam zamanlı olarak çalışmaya başlamak, bir erkeğin yetişkin olduğunun göstergesi iken kadınlar için evlilik, yetişkinliğin kriteri olarak ortaya konulmuştur (Gittins, 2009:37). Osmanlıda İslami kıstaslara göre hazırlanan fetva mecmuaları, yetişkinliğe erişme yaşını belirleme noktasında bizlere detaylı bilgiler sunan en önemli kaynaklardır. Çatalcalı Ali Efendi, Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, İbn-i Kemal, Ebussuud Efendi,

² İslam dünyası ve Ortadoğu'da son dönemlerde çocukluk üzerine çıkan eserler: Giladi, A. (1992). *Children of Islam: Concepts of Childhood in Medieval Muslim Society*. New York: St. Martin's; Fernea, E. F. (1996). *Children in the Muslim Middle East*. Austin: Univ. of Texas; Fernea, E. F. (2003). *Remembering Childhood in the Middle East: Memoirs from a Century of Change*. Austin: Univ. of Texas; Morrison, H. (2015). *Childhood and colonial modernity in Egypt*. UK: Palgrave Macmillan.

Şeyhülislam Feyzullah Efendi ve 19. yüzyıldaki diğer önemli şeyhülislamlar, yetişkinliğe erişme yaşının kızlarda dokuz, erkeklerde ise 12 olduğunu belirtmiştir.³ Yetişkinliğin alametlerinin oluşmaması durumunda ise genellikle 15 yaş, yetişkinliğe erişmenin üst yaş sınırı olmuştur (Yazbak, 2002:391).

Osmanlı İmparatorluğu'nda veya daha genel bir çerçevede bakacak olursak İslam dünyasında çocukluk üzerine yapılan sınırlı çalışmalar genellemeler içermekte ve Osmanlı coğrafyasında tek tip çocukluk olduğu izlenimi yaratmaktadır. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda çocukluk konseptinin ortaya çıkış süreci, çocukluk konseptinin sınıf, coğrafya, din, ırk ve döneme göre gösterdiği değişim, batıdaki çocukluk konseptine benzer bir konseptin orta ve üst sınıf Müslüman aileler tarafından benimsenme süreci, çocukluk konseptinin ortaya çıkışı ve benimsenmesini izleyen süreçte çocuklara dair materyal kültürün değişimi ve çocuklara yönelik kurumların inşası, çocukluk konseptinin benimsenmesi neticesinde ebeveyn çocuk ilişkisinin geçirdiği değişim, rejimlerin çocukları disipline etme ve ideal nesli yaratma noktasındaki politikaları ve olağanüstü durumlarda çocukluk algısının geçirdiği değişim gibi birçok konu yeterince çalışılmamıştır. Bahsi geçen konular üzerine yeterince çalışma yapılmaması akıllara şu soruları getirmektedir: Çocukluk üzerine çalışan araştırmacıların Avrupa merkezli çocukluk yaklaşımı yerine sosyal inşacı bir perspektifle Osmanlı çocukluğunu ortaya koyarken kullanabileceği kaynaklar nelerdir?

Geçmişte Çocukluk Konusuna Dair Kaynak, Yöntem ve Metotlar:

Çocukluk tarihi, onların varlıkları, deneyimleri ve görüşleri tarihsel anlamda fazla bir öneme sahip olmadığı düşünüldüğü için tarih yazıcılığında fazla yer almamıştır. Çocuklar genellikle tarihin pasif aktörleri olarak görülmüşlerdir. Çocukluk dönemi başkalarına bağlılık olarak yorumlanmış ve tarihi aktörler olarak düşünülmemişlerdir (Maksudyan, 2019: 2-3). Bu sebeple, 19. yüzyıl öncesinde çocuklar üzerine elimizde çok sınırlı sayıda kaynak bırakmıştır. Her ne kadar birbirleri ile bağlantıları olsa da çocukların tarihi ile tarihte çocukluk birbirinden farklı konular olduğu daha önce belirtilmiştir. Çocukların tarihine kıyasla çocukluk

---

³ Bu konu üzerine verilmiş olan fetvalar için bknz.: Çatalcalı Ali Efendi. (1289/1872). *Fetâvâ-yı Ali Efendi*. İstanbul: Sahâfiye-i Osmaniye; Khayr al-Din al-Ramli. (1311/1893). *Al-Fatawa al-Khayriyya li-Naf' al-Bariyya*. İstanbul; Ibn-i Kemal, *Fetâvâ-yı İbn Kemal*, Aşir Efendi, 270; Şeyhülislam Feyzullah Efendi. (2010), *Fetâvâ-yı Feyziye*. Haz. Süleyman Kaya. İstanbul: Klasik; Abdullah Efendi (1266/1850). *Behcetü'l-fetâvâ*, Mehmed Fıkhî el-Aynî. İstanbul: Matbaa-i Âmire; Düzdağ, M. E. (2012). *Kanuni Devri Şeyhülislamı Ebussuud Efendi Fetvaları*. İstanbul: Kapı.

tarihi, araştırmacıların daha kolay baş edebileceği bir konudur (Stearns, 2006: 2). Bunun arkasındaki en temel sebep, sosyal bir inşa olan çocukluğun nispeten de olsa yetişkin ve yetişkinlerin meydana getirdiği kurumlar tarafından tanımlanması ve bu tanım ışığında parametreleri belirlenen bir konu olması sebebiyle elimizde biraz daha fazla kaynak bulunmasındandır. Diğer tarafta ise çocukların tarihi, yani onların tarihsel süreçteki deneyimleri ve tarihsel olaylara etkisi veya olayların çocuklara etkisini ele alan konulara dair kaynak yetersizliği sebebiyle çalışılması biraz daha zordur. Her ne kadar çocukların tarihsel süreçteki deneyimleri hakkında bizlere doğrudan bilgiler sunan kaynaklar çok sınırlı da olsa, çocukluğun tarihinin önemli noktalarına dolaylı yoldan bilgiler sunan kaynaklar vardır. Bu kaynakların önemli bir kısmını teşkil eden fetva mecmuaları, kanunnameler, mahkeme kayıtları, minyatürler, portreler, pendname, terbiye kitapları, anı, hatırat, biyografi, otobiyografi, seyyahların ve misyonerlerin kitapları, oyuncaklar, oyunlar, ninniler, türküler, tekerlemeler, atasözleri ve deyimler dikkatlice incelenmelidir.⁴

16. ile 19. yüzyıllar arasında yayınlanan fetva mecmuaları ve özellikle 18. ve 19. yüzyıla ait mahkeme kayıtları, çocukların sosyal hayatları, ekonomik hakları, dini eğitimleri ve korunmaları ile alakalı konularla beraber vasilik, buluşa erme yaşı veya kriterleri, fikri yetişkinlik kriterleri, çocuk evlilikleri ve çocukları ilgilendiren diğer sosyal pratikler hakkında bilgi vermeleri nedeniyle hem çocukların deneyimleri hem de çocukluk algısı konusunda araştırmacılara önemli bilgiler sunmaktadır. 19. yüzyıl ve sonrası dönemde Osmanlı'da çocukluk konseptinin anlaşılmasına ve daha da önemlisi çocukların tarihinin ortaya konulmasına imkân verecek hukuki kaynaklar ortaya çıkmıştır. Çocukların hakları ve çocukluk ile yetişkinlik arasındaki sınırları daha da belirgin hale getiren Düstur, Mecelle, 1858 Kavanin-i Cezaiyye Mecmu'ası ve Osmanlı parlamentosunda çocukların cezai ehliyetlerinin detaylarını belirleyen maddeler ve kanunlar bu kaynakların başında gelmektedir. Bu kaynaklar, çocukların buluşa erme yaşı, çocukluk döneminde çocuklar tarafından işlenen suçların cezalandırılması, çocuklara karşı işlenen suçların cezalandırılması, çocukların ekonomik, askeri ve sosyal yükümlülükleri ve çocukluk ile ergenlik arasındaki geçiş dönemi olan süreçte, mümeyyiz veya mümeyyize çocukların cezalandırılması kriterleri hakkında bilgi vermektedir.

Bazı yaşname, anı kitapları, pendname, ahlak kitapları gibi edebi eserler, geçmişte çocukluk ve çocukların deneyimleri üzerine hayli kıymetli malumat sağlamaktadır. Yaşname ve anılar, geçmişte çocukluk algısı ve çocukların

⁴ Bu kaynakların bir kısmını Yahya Araz "16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına: Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak" isimli eserinin giriş kısmında değerlendirmiştir (Araz: 2013: 17-31).

deneyimleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. 11. yüzyıldan günümüze kadar edebi bir gelenek olan yaşnameler, ana rahmine düşüştüen yüz yaşına kadarki insan ömrünü safhalar halinde yıllara göre kategorize ederek anlatmıştır (Çelebioğlu, 1984: 151). Ahmed Yesevi, Yunus Emre, Karacaoğlan, Pir Sultan Abdal, Âşık Ömer, Âşık Kurbanî, Mahtum Kulu, Âşık Molla Lutfi ve Talibi bu konu üzerine eser veren en önemli kişiler arasında sayılabilir. Çocukların gelişim safhaları, bu safha sürecinde çocukların deneyimleri ve çocuklardan hangi yaşlarda neler beklendiği noktasında bilgiler sunması sebebiyle bu eserler geçmişte çocukluk çalışmaları noktasında muazzam katkılar sunmaktadır. Özellikle 16. yüzyıl ile 20. yüzyıl arasında yaşamış kişilerin yazdığı yaşnameler, bu süreçte bilhassa Anadolu coğrafyasında çocukluk algısının geçirdiği değişimi anlamamıza ve halkın çocuklardan beklentisinin değişmesi sürecini gözlemlememize imkân vermektedir. Diğer bir edebi kaynak olan 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarındaki edebiyatçıların anıları, biyografileri ve otobiyografileri dönemin çocuklarını, çocuk algısını ve çocuklara karşı hem ailelerin hem de muallimlerin yaklaşımını göstermesi açısından çok mühimdir. Muallim Naci, Ahmet Rasim, Abdurrahman Şeref, Ebubekir Hazım Tepeyran, Hasan İzzettin Dinamo ve Hasan Ali Ediz'in, çocukluk anılarını anlattıkları eserleri geçmişte çocukluk algısının anlaşılması noktasında ciddi kaynaklar arasında yer almaktadır.

16. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk dönemlerine kadar çocukluk algısının geçirdiği değişimi nasihatname, pendname ve çocuk terbiyesi kitaplarında görmekteyiz. Özellikle bu süreçte ulema, aydın ve bürokratlar çocukların eğitimi, disiplini, korunması ve yetiştirilmesine dair tavsiyeler vermesi sebebiyle bu eserler çocukluk algısının geçirdiği değişimi bizlere gösterebilir. 16. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasında sıkça başvurulmuş Nasıruddin Tusi, Kınalızade, Nabi ve Sümbülzade Vehbi'nin yazdığı ahlak kitapları ve nasihatnamelerde önerilen çocuk yetiştirme, eğitme ve disipline etme yöntemleri ve pratikleri ile 19. yüzyılın genellikle ikinci yarısında popüler hale gelen İbrahim Edhem Paşa, Sadık Rifat Paşa, Ahmed Mithat Efendi ve Samipaşazade Sezai gibi Osmanlı aydınları ve bürokratlarının Avrupa'da uygulanan çocuk terbiyesi meselesini yakından takip ederek yazdıkları çocuk terbiyesi kitapları karşılaştırılmalı şekilde incelendiğinde, bu süreç içerisinde çocukluk algısının geçirdiği değişim ortaya konulabilir. Bu eserler incelendiğinde disiplin noktasında dayaktan vazgeçilip öncelikle çocukların uyarılmasının gerektiği veya çocukların şiddet kullanılarak cezalandırılmasından, çocukların narin vücutlu bireyler olması noktasına evrilmiş dikkat çekmektedir. Osmanlı'nın son döneminde yazılan kitaplar, çocuğun hassas, narin, kırılabilir ve korunmaya muhtaç olduğu ve çocuklara yönelik eğitim ve disiplin politikalarının çocukların bu yönlerinin dikkate alınarak şekillenmesi gerektiği düşüncesini savunmuştur.

1869 sonrasında yayınlanmaya başlayan çocuk dergi ve gazeteleri, Osmanlı'da çocukluk konsepti ve çocukların tarihi üzerine değerli bilgiler sunan diğer kaynak türleridir.⁵ Bu kaynakların farklı yönlerini ele alan birçok eser mevcuttur. Cüneyd Okay, Osmanlı döneminde yayınlanan çocuk dergileri üzerine araştırma yapanlara yardımcı olmak amacıyla hazırladığı "Eski Harfli Çocuk Gazeteleri" isimli eserinde eski harfli çocuk dergilerini kronolojik olarak numaralandırıp haklarında bibliyografik malumat vermiştir (Okay, 1999). İsmet Kür (1991), Osmanlı döneminde yayınlanan çocuk dergi ve gazetelerinin bir kısmını seçerek onların ilk sayılarının transliterasyonunu vermiş ve bu materyalleri biçim, dil ve imla özellikleri bakımında değerlendirmiştir. Eray Yılmaz (2020), 1869-1908 yılları arasında yayınlanmış çocuk dergi ve gazeteleri üzerinden Osmanlı kimliğini araştırdığı ve tartıştığı kapsamlı bir çalışmayı alana kazandırmıştır. Bu materyalleri geç Osmanlı dönemi ve erken Cumhuriyet dönemi okuma ve okumayı öğrenme serüveni içerisinde değerlendiren Benjamin Fortna (2011), çocuk gazete ve dergilerinin okuyucuların ilgisini çekecek içerik üretme çabasını, abone sayısını arttırmak için uyguladıkları stratejileri, hangi coğrafyalara ulaştıklarını, okuyucu kitlelerini ve editörlerinin hem devlet yöneticileri hem de okuyucuları ile ilişkilerinin ne şekilde geliştiği üzerine kapsamlı bilgiler sunmuştur.

Ancak diğer kaynaklara olduğu gibi çocuk dergi ve gazetelerine de ihtiyatlı şekilde yaklaşmak çocukluk konseptinin anlaşılması noktasında önem arz etmektedir. Bu kaynaklar özellikle yetişkinlerin çocukluğu ne şekilde algıladığı, onlara göre çocukluğun nasıl olması ve olmaması gerektiği noktasında araştırmacılara fikir verir (Hunt, 2009: 50-51). Ayrıca çocukluğun nasıl olması gerektiği ve ideal çocuğun yetiştirilmesi, aileye ve çocuklara verilen öğütler de bu kaynaklar içerisinde sıklıkla karşılaştığımız konulardır. Anlaşılacağı üzere yazarlar ve editörler kendi algılarına göre çocukluk konseptini kurgulayıp bunu "makbul" çocukluk olarak okuyucularına sunabilmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gazete ve dergilerin sayısının artması ve daha da önemlisi yöneticilerin algı yaratma noktasında bu materyallerin önemini anlaması, devlet tarafından kontrol edilmesine sebebiyet vermiştir (Çapar, 2021: 250-251). Bu yöneticiler, bilhassa 1878-1914 yılları arasında uygulanan sansür neticesinde yayınlarını rejimin ideolojisi ile çatışmayacak şekilde kurgulamak zorunda kalmışlardır.

⁵ Bu dönemde yayınlanan belli başlı çocuk dergi ve gazeteleri: *Arkadaş*. (1876-1877). İstanbul; *Çocuklara Arkadaş*. (1881). İstanbul; *Çocuk Dünyası*. (1913-1918), İstanbul; *Çocuklara Kırā'at*. (1881-1882). İstanbul; *Çocuklara Mahsūs Gazete*. (1896-1908), İstanbul; *Çocuklara Rehber* (1897-1901), Selanik; *Çocuklara Ta'lim*. (1887-1888). İstanbul; *(Mekteblilere) Arkadaş*. (1910). İstanbul; *Mektebli*. (1913). İstanbul; *Talebe Defteri*. (1913-1919). İstanbul; *Tercümân-ı Hakikât Gazetesi*. (1880), İstanbul.

Çocukları eğlendirirken müfredattaki derslere yardım eden içeriklere yer veren bu materyaller, rejimlerin ideolojisini benimseyen ideal neslin yetiştirilmesi noktasında araç olarak kullanılmıştır. Çocuğun, devletin istikbali olduğu fikri benimsendikten sonra dönemin koşullarına ve ideolojilerine göre ideal çocuk fikri yaratılmıştır. Örnek vermek gerekirse II. Abdülhamid dönemi çocuk dergi ve gazetelerinde sultana sadık, dindar ve iyi eğitilmiş çocuk ideal çocuk iken II. Meşrutiyet döneminde meşruti değerlere saygılı, militarist, rövanşist, Türk milliyetçisi ve iyi eğitilmiş çocuk ideal çocuğu temsil etmekteydi (Çapar, 2021: 249-264; Alkan, 2000, s. 113). İdeal çocuğun yetiştirilmesi konusunda devlet enstitüleri, ders müfredat ve kitapları ile çocuk dergi ve gazeteleri önemli rol oynamıştır. Bu kaynaklar, bu sebeple okuyucuları manipüle etmeye aracılık edebilir. Böylece çocukluk konsepti, ideal çocukluk ve çocuklardan beklentiler dönemin ideolojilerine göre değişiklikler göstermiştir. Tabii bu değişikliklerin daha çok şehirli Müslüman ve orta sınıfa mensup ailelerin çocukları arasında olduğunu gözlemlemekteyiz. Ayrıca bu değerlendirme tüm çocukları kapsayacak şekilde değil, daha çok orta sınıf şehirli Müslüman çocukları merkezine koyacak şekilde organize edilmelidir.

Çocuklar ile bağlantılı materyaller ve enstitüler de geçmişte çocukluk ve çocukların tarihi konusu üzerine fikir veren kaynaklar arasındadır. Okullar, hastaneler, ıslahhaneler, yetimhaneler, bakımevleri, oyuncakçı dükkânları, çocuk elbise ve ayakkabı dükkânları ve çocuk parkları gibi kurum, kuruluş ve alanlar, çocukluk araştırmaları noktasında önem arz etmektedir. Bu kurumlar arasında çocukların yetişkinlerden uzak kendi ve akranları ile daha uzun zaman geçirmelerine imkân veren okullar, modern çocukluk kavramının oluşması noktasında önemli rol oynamıştır. Fakat Margarita Sánchez Romero'nun da vurguladığı gibi bu kurum, kuruluş, materyal ve alanlar çocuklar için yaratılmışsa da tüm çocukların bunlardan faydalanma ve bunları kullanma imkânı yoktu. Özellikle 19. yüzyılda kırsalda yaşayan fakir ailelerin çocukları bu kurum ve kuruluşlardan faydalanmak bir yana, çoğunluğunun bunlardan haberi bile yoktu (Romero, 2017: 18-19). Bu durum 19. yüzyılda Osmanlı kırsal kesiminde yaşayan fakir halka özgü bir durum değildir.

Benzer yaklaşımı 19. yüzyılın ortalarında İngiltere'de de gözlemlemekteyiz. 19. yüzyıl Londra'sının sosyal hayat ve şartlarının detaylıca anlattığı *London Labour and the London Poor* isimli kitabında Henry Mayhew, kırsal kesimden Londra'ya gelen sekiz yaşındaki fakir sokak satıcısı kız ile olan diyalogunu ve kıza dair gözlemlerini aktarmaktadır. Kızla iletişim kurmak için kıza oyuncakları, oynadığı oyunlar ve çocuk parkları hakkında sorular soran Mayhew, sekiz yaşındaki kızın çocukluğun bu yönlerinden habersiz olduğunu gözlemlemiştir. Kızın hayatının çoğunluğu, Londra'da yaşadığı yer ile çalıştığı

sokak arasından ibaret olduğunu belirten yazar, kızın da zayıf, solgun ve sağlıksız olduğunu da dile getirmiştir. Düzensiz beslendiğini gözlemlediği kızın ayrıca okulda maruz kaldığı şiddet dolayısıyla okula gitmediğini de öğrenmiştir (Mayhew, 1864: 157). Mayhew ile küçük kızın karşılaştırmasını değerlendiren Mary Jane Kehily'e göre, üst veya orta sınıfa mensup olan Mayhew'in çevresinde gördüğü çocukluk algısı, kaygısız ve özgür şekilde oynayan, aileleri tarafından korunan, yetişkinler dünyasına ait işlerde çalışmayan, iyi bakılan ve iyi beslenen çocuklar şeklindedir. İyi beslenmeyen, yetişkinler dünyasında çalışmak zorunda kalan, çocuk kültürü, oyunları ve oyuncaklarından bihaber olan, okula gitmeyen, ailesi tarafından yeterince korunmayan, iyi beslenmeyen ve bakılmayan bir çocuk ile karşılaşması ve buna şaşırması onun, alt sınıfa mensup ve kırsalda yaşayan çocukların deneyimlerinden ve buradaki toplulukların çocukluk algısından haberi olmadığı izlenimini yaratmaktadır (Kehily, 2009: 2-3).

20. yüzyılın başlarında İslam dünyasındaki çocukluğu gözlemleyen Samuel M. Zwemer, kırsal kesimde yaşayan ailelerin çocuklar ile alakalı kurum ve kuruluşlardan ve çocuklara özgü materyal kültürden bihaber olduklarını ortaya koymaktadır. Suriye kırsal kesiminde yaşayan bazı ailelerin çocuklarını uygunsuz yiyeceklerle beslediği, Kuveyt, Fas ve Anadolu'da çocukların tedavisi için şeyhlere veya hocalara götürüldüğünü belirtmiştir (Zwemer, 1915: 74-82). Bu sebeple 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk evrelerindeki çocukluk ile alakalı kurum, kuruluş ve materyal kültür önemli bilgiler sunsa da, bu bilgiler daha çok orta veya üst sınıf ve şehirde yaşayan Osmanlı toplumuna ait olan çocukluk konseptini bizlere sunmaktadır. Diğer taraftan alt sınıf veya kırsal kesimlerde yaşayan toplumdaki çocuk konseptine dair bizlere bilgi aktaran en önemli eserler, seyyah ve misyonerlerin çocuklar üzerine gözlemlerini aktaran kayıtlardır. Bu kayıtlar, özellikle kırsal kesimde yaşayan ve resmî belgelerde karşımıza çıkmayan çocuklar üzerine çok önemli bilgiler sunmaktadır. Ancak seyyahlar genellikle batıdaki modele ve kriterlere göre çocukları değerlendirmiş ve özellikle batıda orta ve üst sınıfa mensup çocuklar ile kırsal kesimde yaşayan alt sınıftaki çocukları karşılaştırarak değerlendirmeler yapmışlardır.

Sadece çocuklar ile alakalı materyal kültür üzerinden geçmişte çocukluk algısı ve çocuklar üzerine yapılacak çalışmaların başka sakıncaları da vardır. Çocukluk çalışmalarının sadece yetişkinlerin çocuklar için oluşturduğu kurum, kuruluş ve materyal kültür üzerinden incelenmesi, çocukluğa yetişkin merkezli bakılmasına sebebiyet verebilir. Bu sebeple geçmişte çocukluk ve çocuklar, salt yetişkinlerin çocuklar için neler yaptığı veya çocuklar için açılan okul, hastane, darüşşafaka, vakıf ve ıslahhaneler gibi kurumlar üzerinden değerlendirilmemelidir. Çocukların kendi dünyalarının olduğu ve tarihsel süreçteki deneyimleri de araştırmacıların üzerinde durması gerektiği temel

noktalardan olmalıdır. Ayrıca çocukluk tarihi çalışmalarında, çocukluk ile yetişkinlik arasında bir zıtlık diğer bir deyişle ikilik yaratılmamalıdır. Çocuklar yetişkinliğe geçiş süreci olarak ve yetişkinliğin temel karakteristiğinin olduğu dönem olarak değerlendirilmelidir. Özellikle 1980'li yıllardan sonra batıda yapılan çalışmalarda çocukluk konsepti ve çocukların tarihi, onların perspektifinden çalışılmaya başlanmıştır. Çocukların, tarihin bir parçası olduğu kabul edilmiş ve farklı sınıflara mensup çocukların tarihsel süreçteki deneyimleri araştırmacıların odak noktalarından birisi olmuştur. Görüleceği üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda çocukluk algısı üzerine bizlere fikir verebilecek birçok farklı kaynak türü bulunmaktadır. Bu kaynakların bir kısmının kullanılmasıyla ortaya çıkarılacak genel bir çocukluk algısının kapsayıcı olamayacağı belirtilmiştir. Bu safhada çocukluk üzerine yapılacak çalışmalarda ne tür bir yöntem, metot ve yaklaşım sergilenmesi gerektiği sorunsalı karşımıza çıkmaktadır.

19. yüzyılın ortalarından itibaren çocukluğun anlamı üzerindeki belirsizlik ortadan kalmıştır. Bu dönemde çocukluğun anlamı ve çocukluk kimliği, daha çok orta ve saygın, çalışan sınıfları memnun etmeye yönelik belirlenmiştir (Hendrick, 2005: 34). Bunun doğal bir sonucu olarak geçmişte çocukluk üzerine bilgi sunan kaynakların önemli bir kısmı orta ve üst sınıf ailelere ait çocukluk algısı üzerine bilgiler sunmaktadır. Peter N. Stearns'ın da belirttiği gibi geçmişte çocukluk üzerine çalışan araştırmacılar, ellerindeki kaynaklara göre çalışma eğilimindedirler (Stearns, 2008: 37). Ancak orta sınıf ve üst sınıf çocukların deneyimleri ve bu sınıf mensuplarının çocukluk algısı üzerinden, tüm sınıfları ve çeşitli kültürlere sahip ve farklı coğrafyalardaki farklı etnik köken ve dine mensup toplumları da içerisine alacak çocukluk algısını tasvir etmek hatalı bir yaklaşım olacaktır.

Orta sınıfın, nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu devletlerde bu tür yaklaşımlar genel çocukluk algısı ve çocukların deneyimleri üzerine kapsayıcı bilgileri bizlere sunarken, multi-etnik ve multi-dini bir imparatorluk olan ve çoğunluğun alt sınıfa mensup olduğu kişilerin meydana getirdiği bir devlette orta sınıfın deneyimleri ve algıları üzerinden genel bir çocukluk imajı çizilmesi hatalı bir yaklaşım olacaktır. Bu sebeple Osmanlı İmparatorluğu döneminde çocukların tarihi ve çocukluk çalışmaları yerelleştirilmeli ve periyodize edilmeli ve sınıflara göre incelenmelidir. Son dönemde özellikle bu şekilde birkaç önemli çalışma yapılmıştır. Yahya Araz'ın Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emeği (2020) ve Nazan Maksudyan'ın Ottoman Children and Youth During World War I (2019) ve Orphans and Destitute Children in the Late Ottoman Empire (2014) belli sınıfa mensup çocukların belirli bir periyod içerisindeki deneyimlerini okuyuculara aktarmış ve böylece hem çocukluk algısı hem de konuya bahis olan altsınıf ve yetim çocukların deneyimlerini kapsayıcı bir şekilde okuyuculara aktarmıştır.

19. yüzyılda batıda romantizm etkisiyle gelişen görüş, çocukların korunmaya ihtiyaçları olan masum bireyler oldukları düşüncesini güçlendirmiş ve neticesinde çocuk işçiliğinin yasaklanması, çocuklar için sağlık reformlarının oluşturulması ve buna dair kurumların açılması ve zorunlu eğitime dair kanunların çıkarılmasına öncülük etmiştir. Bu reformların temel amacı barış döneminde çocuklara güvenli bir ortam yaratmak ve rejimlere ve sosyal normlara sadık çocukların yetiştirilmesini sağlamaktır (Honeck ve Marten, 2019: 4). İşte bu safhada inşa edilen çocukluk ile şartlara uyum sağlamak zorunda olan gerçek çocukların birbirinden ayrılması gerekmektedir. Özellikle savaş, açlık, doğal afet gibi olağanüstü durumlar, olağan durum şartlarına göre inşa edilen çocukluk algısını tehdit etmektedir.

İdeal çocukluğun modern anlamına göre çocuklar, görünür görünmez her türlü tehdit ve savaşların getirdiği çatışmalardan korunmalı şeklindedir. Ancak savaş gibi olağanüstü durumların yarattığı ortam bazı çocuklardan ailelerine, toplumlarına veya savaş sürecine destek vermek beklentisini ortaya çıkarmıştır (Honeck ve Marten, 2019: 1-3). Çocuklar insanlığın ilk dönemlerinden itibaren savaşları deneyimlemiştir, fakat savaşın çocuklara etkisi çatışmaların seviyesine bağlı olarak değişmiştir. Oysaki küresel savaşların çocukları derinden etkilediği yadsınamaz bir gerçektir (Honeck ve Marten, 2019: 3). I. Dünya Savaşı sürecinde batıdaki çocukların, yetişkinlerin sahip olduğu davranış ve sorumluluklara sahip olması gerektiği çocuk dergilerinde vurgulanmıştır (Rayner, 2014: 28). Askerlere destek veren çocukların hikâyeleri ve özellikle askerlerin kahramanca savaşlarına “War Illustrated” dergisinde defalarca yer verilmiştir (Rayner, 2014: 14-34).

Olağanüstü durumlarda çocuklar, yetişkin rolünü üstlenerek sosyal inşa olan çocukluğun sınırlarını aşmak zorunda kalmışlardır. Olağanüstü durumlarda özellikle kırsalda yaşayan çocuklar okullarından ayrılıp askere giden yetişkin aile mensuplarının vazifelerini benimsemişlerdir (Honeck ve Marten, 2019: 1-14). Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı sürecinde Osmanlı İmparatorluğu’ndaki bazı çocuklarda aynı deneyimi yaşamak zorunda kalmıştır (Akın, 2018; Metinsoy: 2017; Ginio:2016). Özellikle I. Balkan Savaşı süresince çocuklar militarize edilmiştir. Bu süreçte yayınlanan çocuk dergi, gazete ve hikâye kitaplarında yetişkinlerin çocuklardan beklentilerinin, çocuklarının rollerinin ve çocukluk algısının değiştiği gözlemlenmiş ve çocuklardan yetişkinlerin bazı rollerini sergilemeleri beklenmiştir (Ginio, 2016: 151-182; Ginio, 2015: 92-113). Ayrıca bu savaşlar süresince bazı endüstriler, özellikle Zonguldak’taki maden sektörü, vasıfsız işçilere ihtiyaç duymuştur. Bu ihtiyaç neticesinde çocuklar işe alınmış ve bu sektördeki çocuk işçi sayısı artmıştır (Quataert, 2006: 145; Maksudyan, 2019: 9). Bu sebeple olağanüstü durumların yaşandığı dönemlerde çocukların deneyimleri ve çocukluk konsepti, olağanüstü dönemin getirdiği şartlara ve bu süreçte çocuklardan

beklentileri değiştiren algılara göre değerlendirilmelidir. Bu duruma örnek teşkil eden diğer bir durum 1870’lerde Osmanlı İstanbul’unda olağan şartlarda yaşayan ve orta sınıf Müslüman bir aileye mensup olan ocuk ile ankırı veya Ankara bölgesinde yaşayan, kıtlık ve hastalığın hüküm sürdüğü şartlarda yetişen çocukların, çocukluk deneyimleridir. Bahsi geçen toplumlardaki çocukluk algısı birbirinden farklı olacaktır. ocuk gazete ve dergilerini okuyan, çocuklar için yapılan oyuncak ve giysileri giyen, çocuğun korunması ve masumiyetine inanan bir ailesi olan, çocuklarının disiplinini batıdaki kriterlerden etkilenerek sağlayan, okullarda buna yönelik eğitim alan, muallimlerden özel ders alan ve en önemlisi çocukluğun ayrı bir zen ve ihtimam gösterilmesi gerektiğini düşünen bir ailesi olan orta sınıf bir çocukla, açlık ve kıtlık nedeniyle sefalet içerisinde yaşayan, şartlar nedeniyle eğitim imknlarından yeterince faydalanamayan, çocuklara özgü olan gazete ve dergilerden bihaber olan, hayatta kalmak için ailesine her türlü desteği vermek zorunda olan, ailelerinin ekmek bulmak umuduyla çocukları eşyaladıştırıp satan ve en önemlisi çocukları aile ekonomisine katkı sunması gereken bireyler olarak düşünen ankırı ve Ankara bölgesindeki bazı ailelerde yaşayan çocukların deneyimleri farklı olmakla beraber, burada karşılaştırılan toplumlardaki çocukluk konsepti de birbirinden farklı olacaktır. Bu sebepten ötürü öncelikle çocukluk çalışmasının lokalize edilmesi ve ortaya çıkan ayrıntılı çalışmaların karşılaştırılması, Osmanlı toplumunda çocukluk algısının nasıl geliştiği noktasında alana önemli katkılar sunacaktır.⁶

19. yüzyılın ortalarında şekillenen çocukluk konseptinin Osmanlı İmparatorluğu’nda ortaya ıkışı, Osmanlı modernleşme sürecinin bir parçası olarak değerlendirebilir. Heidi Morrison'a göre çocukluk tarihi alanı, modernitenin batılı anlatısı içerisinde gelişmiştir. Batıda ocukluk tarihi ile ilgilenen araştırmacılar, genellikle kendi modernite serüvenleri içerisinde çocukluğun ortaya çıkış şeklini ele almıştır (Morrison, 2015: 10). Batıda daha erken dönemlerde gözlemlenen çocukluk döneminin idealize ve romantize edilmesi yaklaşımı Osmanlı st ve orta sınıf şehirli aileleri arasında, 19. yüzyılın ortalarında benimsenmeye başlanmıştır. Osmanlı orta ve üst sınıfına mensup birçok şehirli aile, çocukları için özel yemekler, giysiler, oyuncaklar, kitaplar ve diğer ürünlerin farkına varmış ve bunları çocuklarını yetiştirmek için kullanmaya başlamışlardır. Ayrıca ocukların bakımı ve ihtiyaçları için enstitülerin oluşturulması, kız ve erkeklerin okula gönderilmeye teşvik edilmesi, ocuk suçluların farkı cezaevlerine

---

⁶ 1870’lerde Ankara ve ankırı civarındaki kıtlık ve yoksulluk için bknz: Report of the Public Meeting in aid of the Asia Minor Famine Relief Fund held at Willis’s Rooms June 24th, 1875, Printed by Order of the Auxiliary Committee; 19. Yüzyılın ikinci yarısında Anadolu’da meydana gelen kıtlık ve yoksulluk için: . Ertem, . (2017). Considering famine in the late nineteenth century Ottoman Empire: A comparative framework and overview. *COLLEGIUM*, (22:9), 151-172.

veya ıslahhanelere gönderilmesi, yaş temelli okulların açılması, eğitim sisteminin değiştirilerek ezberci sistemden vazgeçilmesi, çocuklara yönelik gazete ve dergilerin ihtiyaç olduğunun anlaşılması ve bunların yaygınlaşması, batılı tarzda modernleşme süreci konusu altında değerlendirilebilir. Böylece modernleşmenin yeni bir çocukluk algısının ortaya çıkması noktasında rolü ortaya konulabilir. Peki, batıda ortaya konulan ve oranın değerleri üzerinden yaratılan sosyal bir inşa olan çocukluk üzerinden, Osmanlı'da çocukluk konseptini tartışmamız ne kadar doğrudur?

Çocukluk konseptinin ortaya çıkış sürecinde batının etkisi olmasına rağmen, Osmanlı toplumlarındaki çocukluk algısını salt Avrupa merkezli bir bakış açısıyla değerlendirilmesi çok doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Çocukluk konsepti, Avrupa'da ortaya çıkmış olsa bile Osmanlı'da bu konseptin ortaya çıkışı ve gelişimi sürecinde Avrupa'yı merkeze koyma ve Avrupa'da tasavvur edilen çocukluğun aynısının Osmanlı coğrafyasında da yaşanmak zorunda olan bir tecrübeymiş gibi göstermek yanlış bir yaklaşım olacaktır. Avrupa'da çocukluk konseptinin ortaya çıkışı ve gelişim süreci, bölgenin tarihi süreç içerisinde geçirdiği ekonomik ve kültürel dönüşüm içerisinde değerlendirilmelidir. Osmanlı'da çocukluk konseptinin ortaya çıkışı ve gelişimi batıdan Osmanlı'ya geçtiği kabul edilerek, ancak Osmanlı'nın geçirdiği kültürel, politik ve ekonomik dönüşüm içerisinde değerlendirilmelidir. Çocukluk algısının, Batıda olduğu gibi burjuvajinin ortaya çıkardığı ve çocukluk konseptini elitlerin gözünden anlatan yaklaşım yerine çocukluk algısının, alt sınıflarda nasıl inşa edildiği ve buna sebebiyet veren sosyal, kültürel ve politik dinamiklerin incelenmesi, hem çocukluk konseptine dair bilgilerimizi geliştirmeye hem de bu konsepti Osmanlı modernizasyonunu Avrupa merkezci bakış açısıyla ele alan ve Osmanlı'da çocukluk konseptini bu yaklaşımla değerlendiren bakış açısından kurtarma fırsatını bizlere sunabilir. Böylelikle tabandan tarih yaklaşımı, çocukluk konseptinin anlaşılması noktasında bizleri Avrupa merkezilikten uzaklaştıracaktır.

Disiplinlerarası Yaklaşım:

Post-modernist tarih yaklaşımı neticesinde cinsiyet çalışmalarının önem kazanmasıyla geçmiş toplumlar üzerine yapılan çalışmalarda pek görülmeyen ve önemsiz olarak nitelendirilen bazı gruplar çalışmaların konusu olmaya başlamıştır. Çocuklar da bu grup içerisine dâhil edilebilir. Sosyal ve beşerî bilimlerin farklı disiplinlerine mensup araştırmacıların cinsiyet çalışmaları noktasında uyguladıkları bazı metot ve fikirler, çocuk ve çocukluk çalışmalarına uygulanmıştır. Bunun neticesinde 1990'lı yılların sonrasında batıda aynı fikirleri savunan

disiplinlerarası yöntemle geçmişte çocukluğu çalışan araştırmacı grupları meydana gelmiştir (Baxter, Vey, Halstad, Conway ve Blom, 2017: 57).

Geçmişte çocukluk ve çocukların tarihi üzerine bilgi veren kaynaklar olmasına rağmen bunların doğrudan detaylı bilgi sunmaması ve çok dağınık olması, farklı disiplinlerden araştırmacıların bir araya gelmesini ve konuların çok boyutlu şekilde ele alınmasını zorunlu kılmıştır (Tan, 1990: 74-75). Özellikle Osmanlı Devleti'nde çocuklar ve çocukluk üzerine araştırmalarını gerçekleştiren araştırmacılar, yukarıda bahsedilen kaynakların önemli bir kısmından faydalanarak eserlerini meydana getirmelidir. Belirli kaynaklar üzerinden ve tek bir yaklaşımla ele alınan eserlerin, çocukluk tarihinin aydınlatılması üzerine verecekleri bilgiler, toplumsal-inşa olarak değerlendirilen çocukluk konseptinin farklı yönlerinin anlaşılmasını zorlaştıracaktır. Ayrıca coğrafyanın, sınıfsal farklılıkların, göç, savaş ve kıtlık gibi olağanüstü şartların, gelenek, görenek ve dinin çocuklar ve çocukluk konsepti üzerine etkilerinin anlamlandırılabilmesi için coğrafya, arkeoloji, edebiyat, sosyoloji, etnografya, hukuk ve psikoloji gibi farklı disiplinlerden araştırmacıların bir araya gelmesi zorunluluktur.

Çocukluk tarihi çalışmalarında tarihçilerin faydalanacağı disiplinlerin başında sosyoloji gelmektedir. Özellikle Bekir Onur'un geçmişte çocukluk üzerine yazdığı eserler, geçmişte çocuk konseptinin anlaşılması ve çocukların tarihsel süreçteki deneyimlerinin ortaya konulması noktasında önem arz etmektedir. Onur'un "Türkiye'de Çocukluğun Tarihi" isimli eseri, çocukluk tarihi üzerine yapılacak çalışmalarda ne tür kaynakların kullanılacağı üzerine fikir vermekle beraber, özellikle geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemindeki çocukların deneyimlerini anlama noktasında değerli katkılar sağlamaktadır. İhtilal ve reformların kırsal kesimde uygulanmasının zaman aldığı düşünülecek olursa, Onur'un kitabında özellikle erken dönemde Anadolu'daki yoksul ailelerin çocukları üzerine sunduğu bilgilerin aslında Osmanlı'nın geç dönemindeki çocukluk üzerine de ışık tuttuğu görülecektir. Kırsal kesimdeki çocukların yaz tatilinde ve ilkokul sonrasında doğrudan iş öğrenmesi amacıyla mesleğe verilmesi, mevsimlik işçilik döneminde çocukların çalışmak zorunda kalması bizlere geç Osmanlı döneminde kırsalda hâkim olan yoksulluğun çocukları çalışmak zorunda bırakması gerçeğinin devam ettiğini göstermektedir (Onur, 2005: 160-169). Onur ayrıca geçmişte çocukluk konseptinin anlaşılması noktasında çocuk kültürü ve folkloru çalışmalarının önemli katkılar sunacağını belirtmiştir. Toplumun çocukluk yaklaşımına paralel olarak çocukların oyun oynamasına dair yetişkinlerin tavırları ve genel anlamda oyuna dair algılarının ne şekilde değiştiği, çocukluk algısı noktasında bizlere bilgiler sunabilir. Onur'a göre tarihte oyun anlayışı ile çocukluk anlayışı paralel şekilde gelişmiştir (Onur, 2007: 97-98). Özellikle kuramsal bir çerçeveye ışığında ve disiplinlerarası bir yaklaşım ile meselenin ele alınması

gerektiğini belirten Onur, mevcut çalışmaların önemli bir kısmının derleme, betimleme ve doğal olarak kendini tekrar safhalarından kurtulamadığını dile getirmiştir (Onur, 2007: 96).

Disiplinlerarası çalışmalar bilhassa tarihçilerin farklı disiplinlere ait materyaller üzerinden geçmişte çocukluk meselesini ele alırken yanlış düşmelerini engelleyecektir. Geçmişte çocukluğu inceleyen bir tarihçi konuyla alakalı farklı disiplinlerin kaynaklarını, onların yöntem, metot ve araçları ile analiz etmezse kaynakları yanlış yorumlayabilir veya anlamlandırabilir. Bu konuda bizlere en büyük örneği çocukluk çalışmalarının öncüsü olan Philippe Ariès teşkil etmektedir. Orta Çağ'da çocukluk algısının olmadığı, ancak bunun çocukların ihmal edildiği manasına gelmemesi gerektiği görüşünü, dönemin portrelerinde çocukların küçük yetişkinler gibi resmedildiği gözlemi neticesinde iddia eden Ariès, birçok eleştiriye maruz kalmıştır. Sanat tarihçisi olan Suzanne Conway'e göre Ariès'in sanat tarihçisi olmaması ve incelediği portre ve resimlerden Orta Çağ'da çocukluğun olmadığını iddia etmesi, çocukluk üzerine sonraki dönemlerde yapılan çalışmaların ortak eleştiri noktası olmuştur. Conway, Ariès'in resmin görünen kısmının yanında arkasındaki mananın ne olduğunu açıklamaya çalışan ikonografi hakkında yeterince bilgisi olmadığını iddia etmiştir. (Baxter vd., 2017: 63-64). Ayrıca Ariès, incelenen çalışmaların anlamının ne manaya geldiğini sanat tarihçilerine gösteren formal analizin rolünü tam olarak anlayamamıştır. Tarih hakkında portreler incelenirken sanatçının figürleri nereye yerleştirdiği, portredeki figürlerin ölçeği ve sanatçının stili ikonografiye ulaşmak için birer araçtır (Baxter vd., 2017: 63-64). Sanat tarihçilerinin metot, yaklaşım ve araçları kullanmadan yapılan yorumlar, geçmişte çocukluk araştırmalarının kurucusu olan Ariès'in eserinde çocukluk ile alakalı ortaya koyduğu çıkarımların değerini düşürmüştür.

Ayrıca Orta Çağ döneminde çizilen tabloların arkasındaki motivasyonun da bilinmesi elzemdir. Gittins'e göre, Orta Çağ tablolarının genellikle kiliseler için çizilmesi, dini bir amacının olması ve dini sembolizm içermesi neticesinde tablolarda resmedilen çocukların, dini öğreti konteksi ve inanç ekseninde tasvir edildiğini belirtmiştir (Gittins, 2009: 40-41). Bu noktada tarihçinin sorması gereken en önemli soru gerçek ile tablolar veya minyatürlerde tasvir edilen arasındaki ilişki nedir? Elbette minyatürler ve tablolarda yer alan çocuk tasvirleri yetişkinler tarafından meydana getirilmesi sebebiyle yetişkinlerin zihnindeki çocukluk algısı ve zaman içerisinde bu algının ne şekilde değiştiği noktasında bizlere bilgi verebilir. Ancak bu değerlendirmelerin, dönemin şartları ve özellikle sembolleri ve ideolojileri dikkate alınarak ve sanat tarihçilerinin fikirleri alınarak yapılması çocukluk konseptinin daha doğru şekilde anlaşılmasına katkı

sağlayacaktır.⁷ Bahsedilen örnekler bu konu üzerinde disiplinlerarası çalışmanın önemini göstermektedir. İşte bu safhada farklı disiplinlerden araştırmacıların bir araya gelip bir topluluğun oluşturulması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

Çocukluk kavramı toplumsal bir inşadır. Toplumsal inşa olması sebebiyle geçmişte toplumların deneyimledikleri toplumsal değişimler ve değişim sürecine etki eden sosyal, politik, ekonomik ve kültürel gelişmeler çocukluk kavramının inşa sürecinin anlaşılması noktasında önem arz etmektedir. Bu sebeple çocukluk tarihi daha geniş çerçevede ve dönemin kültürel, ekonomik, sosyal, siyasi ve askeri gelişmeleri ile düşünülerek ele alınmalıdır. Bu safhada dikkat edilmesi gereken mühim nokta ise değişim sürecinde her toplumu birbiri ile denk tutmamak ve bir toplumun zaman içerisindeki değişimini göz önünde bulundurmadır. Çünkü çocukluk tanımı ve en önemlisi çocuklardan beklentilerin toplumdan topluma değişiklikler göstermesi nedeniyle farklı topluluklar, aynı yaştaki çocuklara karşı farklı davranışlar geliştirmiş ve onlardan farklı beklentiler içerisine girmiştir. Aynı zamanda bir toplum içerisindeki çocukluk algısı zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. Geçmişte çocukluk araştırmalarında dikkat edilmesi gereken diğer bir husus ise çocukluğun sınıf temelli bir inşa olması ve meselenin bu bağlamda ele alınması gerekliliğidir. Çocukluk kavramı öncelikle orta ve üst sınıfa mensup şehirli ailelerin benimsediği bir kavramdır. Çocukluğun alt sınıflardaki keşfi sonraki süreçlerde meydana gelmiştir.

Farklı etnik ve dini birçok topluluğu içerisinde barındıran Osmanlı Devleti'nde çocukluk kavramının ortaya çıkış süreci ve toplumlar arasında benimsenmesi farklılıklar içermektedir. Farklı coğrafyalarda yaşayan, farklı sınıflara mensup, farklı gelenek ve görenekleri benimseyen toplumlarda çocukluk algısı farklılık göstermektedir. Çocukluk algısı olağan durum şartlarına göre inşa edilmiştir ve inşa edilen çocukluk kavramı olağanüstü şartlarda yine değişime maruz kalmıştır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından yıkılışına kadar Osmanlı'daki birçok toplum savaş, kıtlık, doğal afet ve göç gibi olağanüstü durumu

---

⁷ Zehra İlhan, Yeni Çağ dönemine ait minyatür, resim ve portreler üzerinden Osmanlı Devleti'nde çocukluk algısını ortaya koymaya çalışmıştır. Bunu yaparken sanat tarihi ve tarih bilimine ait yaklaşımları bir arada kullanarak görsel materyalleri yorumlayan İlhan, sanat tarihinin geleneksel yöntemlerinden birisi olan görsellerin tanımını yapmaktan ziyade onları ortaya çıktığı dönemin sosyal, kültürel, ekonomik ve politik şartları içerisinde tanımlamış ve yorumlamıştır. İlhan, Z. (2017). *The socio-legal Status and pictorial representations of children and adolescents in Early Modern Ottoman society* (Yayınlanmamış doktora tezi). Boğaziçi Üniversitesi, Institute for Graduate Studies in Social Sciences, İstanbul.

yaşamak zorunda kalmıştır. Yaşanan travma ve zorlu şartlar, hem bu topluluklar arasında çocukluk algısını değiştirmiş, hem de çocuklar kendileri yetişkin rolünü benimsemek zorunda kalmıştır. Bu safhada inşa edilen çocukluk ile şartlara uyum sağlamak zorunda olan gerçek çocukların birbirinden ayrılması gerekmektedir. Mevcut çalışmalar üzerine ekleyerek ve bu çalışmalarını alt-kategorilere ayırarak daha detaylı çalışmaların yapılması farklı çocukluk konseptlerinin anlaşılmasına öncülük edecektir. Alt kategorilere ayırmakla beraber, çocukluk konseptinin değişmesi modernite teorisi altında değerlendirilmeli, sistemli ve bağlantılı şekilde incelenmelidir. Bu makale Osmanlı Devleti'nde çocukluk üzerine yapılacak çalışmaların yerelleştirilmesi ve dönemselleştirilmesini önermektedir.

Multi-etnik ve multi-dini bir imparatorluk olan Osmanlı'da yaşayan toplumlardaki çocukluk algısının ortaya çıkması, gelişmesi ve farklı çocukluk algıları hakkında oyuncaklar, giysiler, dönemi resmeden minyatür, gravür ve resimler, çocukluk hakkında bilgi veren anı, pendname, yaşname, fetva mecmuaları, kanunnameler, mahkeme kayıtları, türküler, ninniler, tekerlemeler, atasözleri ve deyimler, çocuk dergi ve gazeteleri, okul müfredatları ve sözlü kaynaklar araştırmacılara bilgiler sunmaktadır. Farklı disiplinlere ait kaynakların anlamlandırılması, yorumlanması ve analiz edilmesi noktasında disiplinlerarası çalışma önem arz etmektedir. Disiplinlerarası çalışmayı zorunlu hale getiren çocukluk kavramı, çocukluk üzerine çalışan akademisyen ve araştırmacıları bir çatı altında toplayacak "geçmişte çocukluk" konusunu temeline koyan bir topluluk oluşturulması gerekmektedir. Bu topluluk farklı disiplinlerden olan üyelerin araştırmalarını sunacağı, tartışacakları, fikirlerini yayacakları ve farklı düşünceleri entegre edecekleri bir ortam yaratılmasına zemin hazırlayacaktır. Ayrıca toplantı, dergi, web sitesi ve çalıştaylar aracılığıyla tarih, edebiyat, ilahiyat, sanat tarihi, hukuk, psikoloji, felsefe, arkeoloji, tıp, sosyoloji, biyoloji ve antropoloji gibi farklı disiplinlerden olan ve geçmişte çocukluğun farklı yönleri üzerine çalışan akademisyenler bir araya getirilmeli, disiplinlerarası çalışmalar teşvik edilmelidir. Bu konuda 2007 yılında kurulan ve düzenlediği birçok organizasyon ile farklı disiplinlerden araştırmacıları bir araya getiren "The Society for the Study of Childhood in the Past (SSCIP)" topluluğu örnek alınabilir (Crawford ve Lewis, 2009: 5-16).

Kaynakça

Alkan, M. Ö. (2000). *Modernization From Empire to Republic and Education in the Process of Nationalism*. Kemal Karpat (Ed.), *Ottoman Past and Today's Turkey*. Leiden: Brill, 47-132.

Akın, Y. (2018). *When the war came home: the Ottomans' Great War and the Devastation of an Empire*. Stanford: Stanford University.

Araz, Y. (2013). *16. yüzyıldan 19. yüzyıl başlarına: Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*. İstanbul: Kitap.

Araz, Y. (2020). *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emeği: Ev İçi Hizmetlerde İstihdam Edilen Çocuklar (1750-1920)*. İstanbul: Kitap.

Ariès, P. (1962). *Centuries of Childhood a Social History of Family Life*. R. Baldick Çev., New York: Alfred A. Knopf.

Baugh, C. (2011). *Compulsion in Minor Marriages as Discussed in Early Islamic Legal Texts* (Yayınlanmamış doktora tezi). University of Pennsylvania.

Baxter, J. E., Vey, S., McGuire, E. H., Conway, S. ve Blom, D. E. (2017). Reflections on Interdisciplinarity in the Study of Childhood in the Past. *Childhood in the Past*, (10:1), 57-71.

Brown, I. Q. (1967). Philippe Ariès on education and society in seventeenth and eighteenth century France. *History of Education Quarterly*, (7), 357-368.

Çapar, A. (2021). Creating the image of 'the greatest sultan': indoctrination of children through children's periodicals under the Hamidian regime (1876-1908), *Middle Eastern Studies*, (57:2), 249-264.

Çelebioğlu, A. (1984). Türk Edebiyatında Yaşnameler. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, (1), 151-286.

Crawford S. ve Lewis C. (2009). Childhood studies and the society for the study of childhood in the past. *Childhood in the Past*, (1), 5-16.

Fortna, B. C. (2011). *Learning to read in the late Ottoman Empire and early Turkish Republic*. NY: Palgrave MacMillan.

Ginio, E. (2015). War, civic mobilization and the Ottoman home-front during Balkan Wars: the case of Children. D. Geppert, W. Mulligan ve A. Rose (Ed). *The Wars before the Great War*. Cambridge: Cambridge University, 92-113.

Ginio, E. (2016). *The Ottoman culture of defeat: The Balkan Wars and their aftermath*. London: Hurst&Company.

Gittins, D. (2009). *The historical construction of childhood*, M. J. Kehily (Ed) *An introduction to childhood studies*. New York: Open University, 35-49.

Hendrick, H. (2005). Constructions and reconstructions of British childhood: An interpretative survey, 1800 to the present. A. James ve A. Prout (Ed.) *Constructing and Reconstructing Childhood*, London: Falmer, 33-60

Heywood, C. (2010). Centuries of childhood: An anniversary- and an epitaph? *The Journal of History of Childhood and Youth*, (3), 341-365.

Heywood, C. (2009). *History of childhood: Children and childhood in the West from Medieval to Modern Times*. Cambridge: Polity.

- Honeck M. ve Marten, J. (2019). More than victims: Framing the history of modern childhood and war. M. Honeck J. Marten (Ed.) *War and childhood in the era of Two World Wars*. Cambridge: Cambridge University, 1-14.
- Hunt, H. (2009). Children's literature and childhood. M. J. Kehily (Ed.) *An introduction to childhood studies*. New York: Open University, 50-69.
- İlhan, Z. (2017). The socio-legal Status and pictorial representations of children and adolescents in Early Modern Ottoman society (Yayınlanmamış doktora tezi). Boğaziçi Üniversitesi, Institute for Graduate Studies in Social Sciences, İstanbul.
- Kehily, M. J. (2009). Understanding childhood: An introduction to some key themes and issues M. J. Kehily (Ed.) *An introduction to childhood studies*. New York: Open University, 1-16.
- King, M. L. (2007). Concept of childhood: What we know and where we might go. *Renaissance Quarterly*, (60), 371-407.
- Kür, İ. (1991). *Türkiye'de süreli çocuk yayınları*. Ankara: AKDITYK.
- Maksudyan, N. (2014). *Orphans and destitute children in the late Ottoman Empire*. Syracuse: Syracuse University.
- Maksudyan, N. (2019). *Ottoman children and youth during World War I*. Syracuse: Syracuse University.
- Mayhew, H. (1864). *London labour and the London poor*. Vol I, London: Charles Griffin and Company.
- Metinsoy, E. M. (2017). *Ottoman women during World War I: Everyday experiences, politics, and conflict*. Cambridge: Cambridge University.
- Morrison, H. (2015). *Childhood and colonial modernity in Egypt*. UK: Palgrave Macmillan.
- Okay, C. (1999). *Eski harfli çocuk gazeteleri*. İstanbul: Kitabevi.
- Onur, B. (2005). *Türkiye'de çocukluğun tarihi*. Ankara: İmge.
- Onur, B. (2007). *Çocuk tarih ve toplum*. Ankara: İmge.
- Orme, N. (2001). *Medieval children*. New Haven: Yale University.
- Pollock, L. A. (1983). *Forgotten children: Parent-child relations from 1500 to 1900*. Cambridge: Cambridge University.
- Prout, A. ve James, A. (2005). A new paradigm for the sociology of childhood? Provenance, promise and problems. A. James ve A. Prout (Ed.) *Constructing and Reconstructing Childhood*, London: Falmer, 7-32.
- Quataert, D. (2006). *Miners and the state in the Ottoman Empire: the Zonguldak coalfield, 1822-1920*, New York: Berghahn Books.
- Rayner, J. (2014). 'Where "Daddy" and danger were': The portrayal of children in War Illustrated, 1914-16. *Childhood in the Past*, (7:1), 14-34.

Romero, M. S. (2017). Landscapes of childhood: bodies, places and material culture. *Childhood in the Past*, (10:1), 16-37.

Stearns, P. N. (2006). *Childhood in world history*. New York: Routledge.

Stearns, P. N. (2008). Challenges in the history of childhood. *The Journal of the History of Childhood and Youth*. (1:1), 35-42.

Tan, M. (1990), Çağlar boyunca çocukluk. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* (22:1), 71-88.

Tucker, J. E. (1998). *In the house of the law: Gender and Islamic law in Ottoman Syria and Palestine*. Berkeley: University of California.

Wilson, A. (1980). The infancy of the history of childhood: An appraisal of Philippe Ariès. *History and Theory*, (19), 343-367.

Yazbak, M. (2002). Minor marriages and khiyār al-bulūgh in Ottoman Palestine: A note on women's strategies in a patriarchal society. *Islamic Law and Society*, (9:3), 386-409.

Yılmaz, E. (2020). *Türkçe çocuk gazetelerinde Osmanlı kimliği (1869-1908): Ahlak ilim dil tarih ve coğrafya*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Zwemer, S. M. (1915). *Childhood in the Moslem world*. London and Edinburg: Fleeming H. Revell Company.